

Dr Dragoljub JANKOVIĆ

EKONOMSKA POLITIKA I POSTPRIVATIZACIONE STRUKTURNE PROMJENE U CRNOJ GORI

UVOD

Cilj ovog rada je da ukaže na moguću ekonomsku politiku u uslovima postprivatizacionih promjena u Crnoj Gori. Naime, sprovode se intenzivne reforme u crnogorskom društvu koje po obuhvatnosti, intenzitetu, dubini, dinamici i relativno kratkom vremenskom periodu odvijanja predstavljaju najveće promjene u njenoj istoriji. Promjene su inicirane prije deceniju i po kada je postalo jasno da socijalistički koncept društvenog blagostanja nema perspektivu u savremenom dobu. Te prve promjene bile su fokusirane na transformaciju društvenih preduzeća u društva kapitala sa poznatim vlasnicima: zaposlenima i državnim fondovima, odnosno Državom Crnom Gorom. Dva procesa, najprije transformacija, a potom još dinamičniji privatizacija, pokrenuli su strukturne promjene privrede prema novom tržišnom ambijentu koji je počeo da se konstituše u Crnoj Gori. Poslednjih pet godina započete promjene neizbježno su se proširile i na ostale segmente crnogorskog društva. Čitav ovaj proces proistekao iz unutrašnjosti društva prožet je izgradnjom novog institucionalnog sistema u Crnoj Gori kao saomostalnog privrednog sistema.

U kontekstu ovog rada pod reformama podrazumijevaju se promjene, kako u oblasti privrede, tako i vanprivrede, pa i društva u cjelini. Kada se posmatraju strukturne promjenu u privredi Crne Gore moguće je to uraditi sa više aspekata. Osim nekoliko većih privrednih si-

stema (energetika, komunalni sektor) i jedan broj srednjih i malih privrednih društava, crnogorska privreda je u većinskom dijelu kapitala privatizovana. Izvršena je široka liberalizacija na svim poljima u oblasti ekonomske politike, donešen je ogroman broj nove regulative koja je faktički promijenila raniji društveno ekonomski sistem izgrađujući novi tržišni sistem. Tako na primjer, snižene su carine, stvoren je podsticajan ambijent za strane investicije, a prisutnost stranih investitora u raznim formama ulaganja potvrđuje postignuti visoki stepen stabilnosti i otvorenosti društva. Široka demokratizacija društva inicirana iznutra i podržana od međunarodne zajednice dala je prve zapažene rezultate. Uprkos tome, pristutne su mnoge nedoumice i pitanja poput: Zašto se ne postižu veći efekti i zašto nije došlo do povećanja životnog standarda iako se radni angažman zaposlenih uvećao? Zašto se reforme ne sprovode brže? Zašto socijalni i ekonomski faktori više ne djeluju sinergetski u postizanju dugoročnog uspjeha u pogledu reformi? Zašto nema bržeg i kvalitetnijeg ekonomskog napretka? Kakva treba da izgleda moderna tržišna ekonomija u Crnoj Gori koja bi odgovarala njenoj veličini i karakteristikama? Kakve trebaju da budu strukturne promjene i, s tim u vezi, kakva nam treba dugoročna strategija razvoja? Koje institucije Države i organizacije treba restrukturirati i priorijentisati? itd. Mnogi odgovori na postavljena pitanja sadrže komponente ekonomske politike koje su dijelom predmet ovog rada.

VAŽNIJI POKAZATELJI PROMJENA

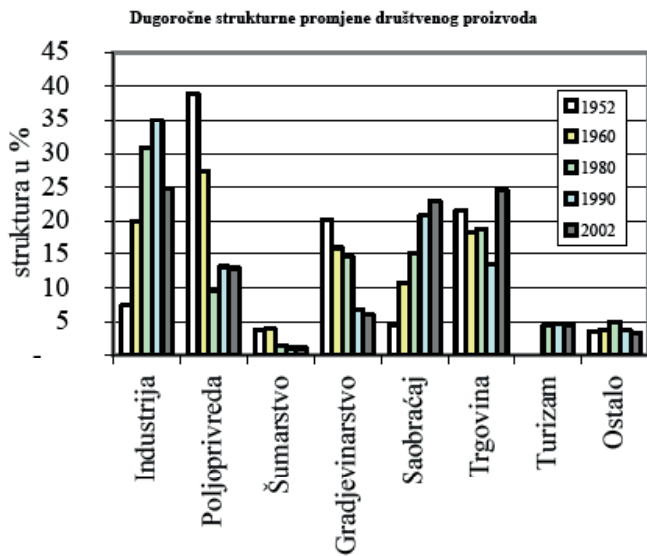
Osnovni parametri kretanja u crnogorskoj privredi ukazuju na pozitivan trend. Realni bruto društveni proizvod nakon pada u 2001. god. pokazuje oporavak i rast u narednim godinama (1,7%, 2,3% i 3,7% respektivno u 2002., 2003. i 2004. god.). Inflacija je u 2004. god. smanjena na 4,3% sa tendencijom daljeg pada u 2005. god. ispod 3%. Industrijska proizvodnja pokazuje uzlazan trend, mada treba imati u vidu vrlo nisku polaznu osnovu za posmatrani period.

Ako se ukratko analizira osnovna struktura privrede u Crnoj Gori u posljednjem pola vijeku, mogu se uočiti velike promjene. Crna Gora je imala krupne i nagle strukturne promjene u prošlosti. Od tipično zaostale poljoprivredne zemlje poslije Drugog svjetskog rata podignuta je privredna struktura u kojoj je dominirala industrija. Industrija je dostigla maksimalno učešće u bruto društvenom proizvodu 1990. god. od

kada slijedi njen pad izazvan usporavanjem dinamike socijalističke privrede započetoj još krajem 80. godine prošlog vijeka. Poljoprivreda je u posljednje dvije decenije stabilizovala svoje učešće u bruto društvenom proizvodu i to na nižem nivou nego u prethodnim posmatranim periodima. Saobraćaj je jedina privredna grana koja pokazuje stabilno povećanje u strukturi društvenog proizvoda. Suprotno saobraćaju građevinarstvo pokazuje konstantan pad u cijelom posmatranom dugoročnom periodu. Trgovina na drugoj strani pokazuje, poslije višedecenijskog stagniranja, nagli rast u posljednjoj dekadi posmatranog razdoblja. Šumarstvo pokazuje stagnaciju dok turizam još ne bilježi značajniji oporavak u odnosu na period od prije petnaest godina.

Šumarstvo pokazuje stagnaciju dok turizam još ne bilježi značajniji oporavak u odnosu na period od prije petnaest godina.

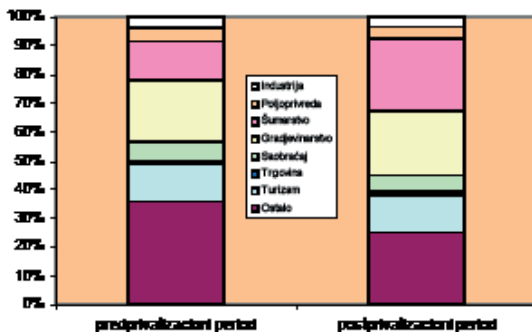

Grafikon pokazuje dinamične dugoročne strukturne promjene u društvenom proizvodu. Trebati imati u vidu da uprks strukturnim promjenama svi sektori bilježe u dugoročnom roku porast gledan u apsolutnim brojevima.

Na performanse razvoja jak

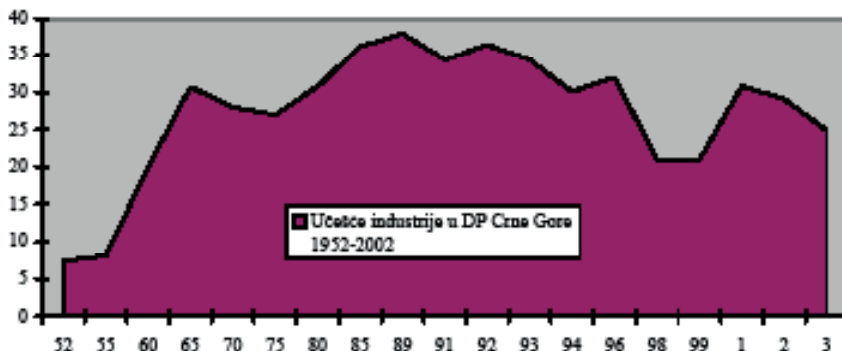
uticaj ima neodgovarajuća struktura izvoza i uvoza. Prema statističkoj evidenciji Crna Gora je u 2004. god. izvezla aluminijum i druge metale u vrijednosti od 158 miliona €, transportna sredstva u vrijednosti od oko 30 miliona €, čelik i gvožđe u vrijednosti od oko 20 miliona €. Očigledno, efekti dosadašnjeg restrukturiranja privrede su nedovoljni da bi se Crna Gora mogla više i kvalitetnije uključiti u globalne privredne tokove i našla povoljno mjesto u međunarodnoj podjeli rada. Crna Gora godišnje uvozi vozila (63 miliona €), naftu i ulja (42 miliona €), građevinski materijal (26 miliona €) i električne mašine i opremu (26 miliona €). Uvoz je i dalje relativno visok u odnosu na performanse domaće privrede i liberalizacija u ovom dijelu imala je ograničene efekte na sveukupna privredna kretanja. Italija, Grčka, BiH i druge glavni su partneri u izvozu, dok su najvažniji parteneri kod uvoza zemlje: Italija, Slovenija, Grčka i dr. Navedeno pokazuje da Crnoj Gori nedostaje veći broj partnera sa kojima bi ostvarivala obimnija privredna razmjena.

Na grafikonu desno uočava se dinamičnost strukturnih promjena društvenog proizvoda u postprivatizacionom periodu u odnosu na neposredni period koji je prethodio privatizacionim promjenama, dakle u posljednjih deceniju i po. Uočava se drastično smanjenje

ostalih sektora u odnosu na pojedinačno navedene sektore, dok najveće povećanje bilježi šumarstvo i građevinarstvo. Učešće industrije u društvenom proizvodu posljednjih godina pokazuje tendenciju opadanja. Od 80-tih do 90-tih godina industrija je imala relativno značajno učešće u društvenom proizvodu da bi takva struktura nakon toga pretrpjela velike promjene. Bolje rečeno, industrija ima oštru tendenciju pada učešća.

Masovna vaučerska privatizacija oživjela je tržište kapitala, konstatacija je eksperata Svjetske banke. Na kraju 2004. god. 77 od 170 preduzeća imalo je koncentrisanu vlasničku strukturu u smislu da jedan ili manja grupa vlasnika imaju najmanje 40% vlasništva kapitala društva. U Crnoj Gori registrovano je preko 20.000 privrednih subjekata, od toga u 2004. god. Skoro polovinu čine registrovana privredna društva

(društva sa ograničenom odgovornošću, akcionarska društva i dr.), a drugu polovinu registrovani preduzetnici. Navedeni pokazatelji pokazuju ekspanziju malih i srednjih organizacionih oblika privrednih društava koji predstavljaju privatni sektor. Privatni sektor je prema pojedinim procjenama premašio 60% učešća u bruto društvenom proizvodu izuzimajući velike sisteme, a sa njima učestvuje sa preko 40%. Proces restitucije dobija na zamahu i prema procjenama koštaće Državu oko 18 miliona €. U pogledu kapitala procjenjuje se da je preko 70% društvenog kapitala privatizovano. Privatni kapital u novoosnovanim malim i srednjim preduzećima, prema procjenama, još uvijek je manji u odnosu na kapital u privatizovanim privrednim društvima.

Najveću dinamiku pokazao je finansijski sektor u kojem se proces privatizacije odvijao vrlo efikasno uz prisustvo inostranih banaka. Privatizaciju banaka pratila je njihova dokapitalizacija čime je ostvareno značajno privlačenje inostranog kapitala. Učešće državnog kapitala u ukupnom bankarskom kapitalu sveden je na samo 7,82% na kraju 2005. god. Proporcija berzanskog prometa u GDP iznosi 8,66% i poslije Hrvatske najvisočiji je u regionu. Investiranje preko tržišta kapitala nadmašilo je ulaganje preko bankarskog sektora putem dugoročnih kredita. Cijena kapitala je stabilizovana tako da se kamatne stope kreću na godišnjem nivou od oko 12%. Plasman kredita privredi u 2004. god. iznosio je 284 miliona €, tj. dva i po puta je veći u odnosu na period od prije 5 godina. Depoziti kod banaka takođe su dinamično rasli dostižući nivo u 2004. god. od 274 miliona €, dvostruko više nego prije 5 godina.

Značajni rezultati prisutni su u dijelu priliva inostranog kapitala. Tako na primjer, u 2005. god. modelom privatizacije u kombinaciji sa dokapitalizacijom priliv stranog kapitala kretao se na nivou od oko 360 miliona €.

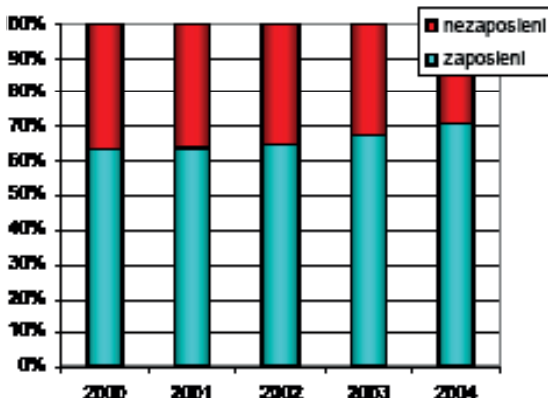
Javni dug je u septembru 2005. god. iznosio 40,1% DP (658 miliona €). To je značajno pomjeranje u odnosu na ranije godine kada je u 2004. god. učestvovao sa 48,4% DP, 2003. god. sa 49,6%, 2002. god. prije otpisa dugova sa čak 88,3%. Budžetski deficit se prema procjen kreće nešto ispod 3%.

Strukturne promjene u oblasti zaposlenosti su evidentne i vrlo velike. Za 15 godina kao ekonomski višak posao je izgubilo oko 20.000 radnika. Procjenjuje se da ima u privredi još tehnološkog viška između 15.000 i 20.000 radnika, a u vanprivredi (obrazovanju, zdravstvu i upravi) između 5.000 i 8.000 zaposlenih. Mjerodavne institucije navode da je prije privatizacije u privredi bilo oko 30% viška zaposlenih. Najviše prekobrojnih bilo je sa srednjom spremom 60%, nekvalifikovani i polukvalifikovani je bilo oko 30%, a 10% sa višom i visokom školskom spremom. Od prekobrojnih njih 60% pripadali su starosnoj grupi između 35 i 50 godina. Najčešći oblik socijalnog paketa bio je 24 plate (kod 12.000 zaposlenih), dokup radnog staža je bilo u 4.500 slučajeva, dok su preduzetnički programi, zapošljavanje kod drugih poslodavaca i dr. manje korišćeni. Strukturalni debalans i dalje je prisutan između privrednog i vanprivrednog sektora jer od 143.000 zaposlenih njih oko 40.000 radi u javnim službama, administraciji, obrazovanju, zdravstvu itd., a uzimajući u obzir tehnološki višak koji se kreće između 20.000 i 28.000 očigledno da je relativno mali broj radno aktivnih i produktivno zaposlenih u privredi.

Razvoj po pojedinim parametrima ima dinamičan karakter i prati savremena informaciona kretanja. Tako na primjer, broj korisnika interneta u Crnoj Gori dostiže 11% populacije, što je 4 do 5 puta manje u odnosu na najrazvijenije

zemlje, ali je zato znatno više nego u mnogim zemljama u tranziciji sa dinamičnim rastom. Broj mobilnih telefona premašio je broj stanovnika.

Za socijalne potrebe mjesečno se izdvaja oko 2,2 miliona € i ovu vrstu pomoći prima oko 11.000 crnogorskih porodica ili

5,8% od ukupno 191.000 domaćinstava koliko je bilo registrovano 2003. god., odnosno oko 30.000 članova domaćinstva što predstavlja 4,7% ukupnog broja stanovnika. U Crnoj Gori živi oko 25.000 izbjeglih i raseljenih lica koji su koštali Državu po osnovu obavezne socijalne zaštite od 2000. god. preko 10 miliona € ne računajući razne vidove pomoći dobijene od međunarodne zajednice.

Petogodišnjim dokumentom¹ planirana su krupne makroekonomske promjene u Crnoj Gori od kojih izdvajamo: povećanje bruto domaćeg proizvoda i to u 2005. god. na 1,6 mliona €, u 2006. god. na 1,759 miliona € i 2007. god. na 1.873 miliona €; realan rast GDP preko 4%, smanjenje javne potrošnje na 40% GDP, smanjenje stope inflacije na krajnjih 2,5% u 2007. god., smanjenje stope nezaposlenosti na 19,3% u 2007. god., povećanje stranih direktnih investicija per capita na 318,4€ u 2007. god. itd.

Iz podataka se može uočiti da su promjene postale konstantnost u Crnoj Gori naročito u poslednjih 4-5 godina intenzivnog sprovođenja sveobuhvatnih reformi. Tako strategijska vizija sadržana u Agendi odnosi se na: otvorenu tržišnu privredu, dominantni privatni sektor i zaštita svojinskih prava i sloboda, i zaštita ugovora. Agenda je namijenjena investitorima, preduzetnicima i menadžerima i ovaj dokument služi za postizanje strategijskog cilja učlanjenje u EU i NATO.

PROBLEMI I TEŠKOĆE U POSTPRIVATIZACIONOM PERIODU

I površne analize ukazuju na brojne nepovoljne fakte u postprivatizacionom periodu kao što su: neefikasnost poslovanja i niska produktivnost u jednom broju privatizovanih preduzeća, višak radnika i/ili njihova neadekvatna struktura koja se uz to vrlo teško i sporo mijenja, prisustvo loše prakse u poslovanju, nedovoljna izgrađenost kompanijske kulture itd. Sindikat je u nekim situacijama „prejak” što ponekad usporava selekciju zaposlenih do te mjere da se dovodi u pitanje opstanak pojedinih privrednih društava. Često nema se dovoljno respekta prema akcionarima, a od vlasnika se očekuje da investiraju, ali ne i da sprovode unutrašnje mjere restrukturiranja privrednih društava. Država sporo rješava pojedine probleme posebno u dijelu javnog sektora. Stiče se utisak da je prioritet da se što prije privatizuju veliki sistemi

¹ Agenda ekonomskih reformi u Crnoj Gori 2002-2007. god.

bez namjere da se preduzmu neophodne predprivatizacione promjene u smislu smanjenje viškova zaposlenih, povećanje efikasnosti poslovanja i dr. Ili promjene se suviše dugo sprovode tako da postaju nedovoljno efikasne. Postavlja se pitanje da li su strukturne reforme u mnogim slučajevima uopšte moguće, tim prije što je u više slučajeva dolazilo do konsenzus zaposlenih da se sudbina firme vezuje za ostanak prekobrojnih što je uticalo da jedan broj transformisanih društava ode u stečaj i likvidaciju.

Brine odsustvo namjere da se na naučan i kompetentan način pristupi izučavanju fenomena uticaja privatizacije na: performanse privatizovanih preduzeća, makro-ekonomska kretanja, razvoj konkurencije, donošenje nove zakonske i druge regulative, ulogu i efekte stranih investicija na određena pitanja, transformaciju kompanijske kulture i dr. Takođe, ne postoji kontinuitet u istraživanju uticaja prihoda od privatizacije na fiskalni i makroekonomski sistem, te izučavanje efekata od upotrebe prihoda od privatizacije na rast i investicije, kao i na razvoj tržišta kapitala. Upravo navedena pitanja, naročito prije privatizacije preostalih velikih sistema, moraju biti adekvatno ispitana i formulisana u okviru ekonomske politike, koje se, utisak je, još uvijek baziraju na stari organizacioni pristup i model. To je jedan od razloga da se već osjeća niža efikasnost dejstva ekonomske politike na ekonomska kretanja u Crnoj Gori u odnosu na očekivano. U ovom kontekstu nedostaju programi javne podrške privatizovanim preduzećima i u tom smislu izgrađene spektar podrški i kriterijuma itd. Takođe, nije u dovoljnoj mjeri razvijena lepeza podsticaja ne samo privatnih privrednih društava u smislu razrađenih opcija podrške, već i pojedinim tržišnim institucijama.

U mnogim kompanijama zadržao se menadžment iz prethodnog perioda, posebno na srednjem nivou. Iskustvo pokazuje da upravo ovaj nivo menadžmenta predstavlja veliku slabost u mnogim privrednim društvima. Što se bude duže zadržavala takva struktura, to će biti veća potreba za radikalnijom reorijentacijom menadžerske prakse. Tržišno orjentisan, umjesto državno orjentisan, menadžment i menadžment rizika i dalje je krucijalno pitanje u našoj praksi uprkos velikih pomaka koji su do sada realizovane.

Veliki broj istraživanja ukazuju da privatizacija i stvaranje uslova u promjeni korporativnog upravljanja predstavljaju osnovne uslove restrukturiranja preduzeća u tranzicionim ekonomijama. Tako na primjer, istraživanja u Moldovi i Džordžiji pokazuju da je restrukturira-

nje mnogo brže u kompanijama koje se privatizovane modelom otkupa od strane menadžera u poređenju sa privatizacijom vaučerskim modelom gdje kontrola nad firmom ostaje u rukama starih menadžera. Ovo se objašnjava time da vaučeri kao oblik besplatne podjele za menadžere koji su na taj način postali uticajni vlasnici često za njih znači nešto kao iznenadni srećni dobitak. Za čvršće zaključke naučno fundirane neophodan je dalje naučno istraživanje kako bi se obezbijedio konzistentan naučni okvir.²

Nedostatak ljudskog kapitala i posebno kvalifikovane radne snage i menadžerskog talenta ostaje ozbiljno usko grlo kada je u pitanje ekspanzija izvoza i privlačenja stranih investicija. Priliv kapitala biće i dalje osnova za investicije koje su neophodne za unapređenje osnovne infrastrukture i usluga. Bez efikasne infrastrukture nema povećanja značaja ovog područja za regionalni transport i tranzit. Crna Gora se udaljava od opasne tačke političke i socijalne nestabilnosti, nekog privatnog sektora i visokog nivoa korupcije, što sve zajedno smanjuje političke i druge rizike i istovremenom povećava povjerenje stranih, ali i domaćih investitora. U tom smislu institucije društva imaju sve više prostora da jačaju.

U dijelu finansijskog tržišta značajan strukturni pomak napravljen je u dijelu operacija na otvorenom tržištu uspostavljanjem trgovine državnim obveznicama (T-bills). Tipično radi se o aukciji novoemitovanih obveznica radi apsorbovanja rezervi odnosno viška likvidnih sredstava. Centralna banka je to radila u cilju apsorbovanja viška likvidnih sredstava na tržištu tako da ove aktivnosti monetarnog karaktera nisu bile predmet vladine potrošnje. Uočava se da se radi o efikasnom instrumentu smirivanju rasta cijena jer je inflacija među najnižim u regionu sa projekcijom daljeg opadanja na nivo nižem od 2% u narednim godinama. U situaciji kada crnogorska Centralna banka nema emisiju ulogu operacije na otvorenom tržištu pokazale su se kao neophodne da bi se monetarni agregati ponude i tražnje mogli držati na nivou koji stabilizuje monetarne i druge uslove privređivanja. Emitovanje obveznica u budućnosti može poslužiti kao dobro sredstvo jačanja rezervi banke koje su potrebne za dugoročni rast privrede.³

² Restructuring of Insider-Dominated Firms: A Comparative Analysis Simeon Djankov, December 8, 1998.

³ Transformations to Open Market Operations Developing Economies and Emerging Markets, Economic Issues, International Monetary Fund, Washington, D. C.

NEKI ASPEKTI EKONOMSKE POLITIKE I STRUKTURNIH PROMJENA

Paralelno dubini reformskih zahvata sve više se javlja potreba izučavanja pravca daljih promjena u našem društvu, neopohodnost dubljeg monitoringa privatizovanih preduzeća sa više aspekata kao što su: restrukturiranje, profitabilnost poslovanja, efikasnost upravljanja i dr., kao i analiza razvoja privatnog sektora, te dinamika promjena koje se u njemu dešavaju i td. Ekonomska politika u postprivatizacionom periodu trebala bi instrumentima i mjerama, a ne dominantno verbalno i formalno, više da bude fokusirana na strategiju ekonomskog rasta, dalji razvoj finansijskog sektora, razvoj pojedinih privrednih sektora, infrastrukturni razvoj i dalji razvoj privatnog sektora i promociju investicija. U okviru strategije ekonomskog neophodno je postaviti opšte privredne ciljeve i indikatore posebno fokusirajući fiskalnu politiku, eksternu ekonomsku politiku, politika balansirano budžeta, te subregionalnu i urbanu politiku. Razvoj finansijskog sektora trebao bi i dalje da bude fokusiran na bankarski sektor, ruralno finansiranje i mikrokreditno finansiranje, dalji razvoj tržišta kapitala i hartija od vrijednosti, razvoj nebankarskih insitucija i dr. Razvoj pojedinih sektora i dalje zahtijeva da bude baziran na prirodnim i ljudskim resursima u Crnoj Gori i prioritetno okrenut turizmu i uslužnom sektoru, proizvodnji hrane i razvoju prehrambene industrije, te razvoju ostalih privrednih sektora. Infrastrukturni razvoj trebao bi da se u budućem više koncentrisati na razvoj: transportnog sektora, telekomunikacionog sektora, građevinarstva, vodosnabdijevanja i sistema otpadnih voda, regionalnog transporta i pitanja komunikacija, primjenu informacionih tehnologija i dr. U okviur razvoja privatnog sektora i promocije investicija i dalje je prisutna potreba za nastavkom politike privlačenja investicija i to: politikom unapređenja poslovnog ambijenta, politikom podsticaja razvoja malih i srednjih preduzeća, te politikama razvoja konkurencije, restrukturiranja preduzeća, privatizacije i postprivatizacione podrške, opšteg unapređenja korporativnog upravljanja (menadžment) i drugo.

Postavljaju se novi zadaci na uspostavljanju konkurentskog tržišta koje će pospješiti strukturalne promjene privrede. Uspostavljanje konkurentskog tržišta znači uspostavljanje pravila i regulacije koje omogućavaju ulaz na tržište, ulaz stranih investicija i participacija privatnog sektora. Ukoliko privredna struktura ne vodi konkurenciji, drža-

va je odgovorna za kontrolu cijena kroz ekonomsku regulaciju. Zato se apostrofira uloga države u stvaranju ambijenta konkurencije u zemljama u tranziciji.⁴ Regulativna uloga države je da osigura da tržište funkcionira sigurno i glatko, bez zastoja i deformacija. Zato, ambijentalni uslovi rada tržišta je od posebne pažnje države i privatnih kompanija. Jer, privatne kompanije su već suočene sa zavisnošću od efikasnosti funkcionisanja tržišta i tržišnih mehanizama. Posebno pitanje odnosi se na integraciju u globalno tržište iz čega proističe uspješnost integriranja domaće privrede u globalno konkurentsko tržište.

Strukturne promjene kao što su hijerarhijske i funkcionalne promjene u okviru kompanije su potrebne za uspješnost tranzicije. Ovo pitanje ostaje otvoreno i poslije privatizacije i posebno je senzitivno kada se radi o smanjenju firmi (downsizing). U savremenom svijetu danas globalna trgovina i investicije ključni su faktori u razvoju nacionalnog bogatstva.⁵ Institucionalni faktori, prema *World competitiveness report*, identifikuju institucionalne faktore koji doprinose međunarodnoj konkurentnosti zemlje i oni uključuju: jačanje domaće privrede, internacionalizaciju, vladu, finansije, infrastrukturu, menadžment, i nauku i tehnologiju. Naime, bez jačanja domaće privrede nema ni povećanja izvoza i uključivanje u međunarodnu trgovinu kao preduslov bržeg razvoja nacionalne ekonomije i povećanja standarda društva. Orijentacija na internacionalizaciju pokazuje koliko jedna država učestvuje u međunarodnu trgovinu i investicione tokove, a uloga vlade je da sprovodi konkurentnost u domaćoj privredi. Finansije jedne zemlje upućuju na kvalitet i performanse tržišta kapitala i kvalitet finansijskih usluga, dok infrastruktura pokazuje dostignuti opseg do kojeg resursi i sistemi adekvatno služe osnovnim potrebama privatnog sektora. Menadžment pokazuje dostignuti nivo upravljanja privrednih subjekata na inovativni, profitabilni i odgovoran način. Nauka i tehnologija pokazuje kapacitet primjenjenog naučnog i tehnološkog istraživanja. Na kraju faktor ljudi pokazuje raspoloživost i kvalifikacije ljudskog resursa. Svaki od

⁴ Competition policy implementation in transition economies: an empirical assessment by Mark A. Dutz and Maria Vagliasindi, working paper No. 47 Prepared in December 1999, EBRD.

⁵ Interdepartmental Action Programme on Privatization, Restructuring and Economic Democracy – Working Paper IPPRED- Institutions and market development: Capacity building for economic and social transition by Denis Rondinelli.

navedenih faktora posebno u međusobnom djelovanju utiču na sposobnost privrednih društava i privrednih sektora da konkurišu i kooperiraju efikasno sa ostalim na međunarodnim tržištima.

Strukturalnim promjenama i razvojem tržišta postiže se veća mobilnost faktora proizvodnje čime se povećava njihova produktivnost i profitabilnost. U takvim uslovima napredne informacione i druge tehnologije javljaju se kao vodeća snaga razvoja privrede. U tržišnim uslovima vremenom se javlja i razvija industrija znanja tj. znanje u svojini stručnjaka počinje na tržištu da dobijaju veći vrijednosni tretman u okviru uspostavljanja skale vrijednosti društva koje se razvija u tržišnim uslovima.

Iste ekonomske politike u raznim zemljama prema istraživanjima, po pravilu, pokazuje različite efekte. Tako na primjer, u oblasti privatizacije mnoga istraživanja pokazuju da efekti zavise od nivoa komplementarnosti reformi koje se sprovode na drugim poljima. Praksa zemalja u tranziciji uči nas da ekonomska politika po jednoj mjeri ne zadovoljava sve potrebe. Tvorcima ekonomske politike bi zato trebali da budu manje ideološki obojene i više prilagođeni institucionalnim uslovima zemlje i dostignutom nivou tranzicije, dok se pitanja vlasništva i institucija podjednako tretiraju.⁶

Istraživanja (primjenom regresionih analiza) pokazuju da je obrazac priliva direktnih investicija u zemlje u tranziciji moguće objasniti preko standardnog seta ekonomskih fundamentalnih indikatora koji reflektuju makroekonomsku stabilnost, nivo dostignutih ekonomskih reformi, trgovinsku liberalizaciju, raspoloživost prirodnih resursa, primijenjenih metoda privatizacije, otklonjene direktne barijere direktnim investicijama, te mjere vlade i postignuti nivo zaštite od sive ekonomije i korupcije. Istraživanja takođe ukazuju da nivo plata zaposlenih bitno ne utiče na priliv direktnih investicija. Osim prirodnih bogatstava raspoloživih za privredne aktivnosti, inicijalni uslovi kao što su ranije vrijeme pod komunizmom ili početna liberalizacija pokazuju da više nemaju bitnih uticaja na obim i dinamiku stranih direktnih investicija. Međutim, istraživanje pokazuje da osim fundamentalnih faktora djeluju i drugi, često vrlo jako, kao što su: predubjeđenje, predrasuda,

---

⁶ The Gains from Privatization in Transition Economies: Is „Change of Ownership” Enough? Clifford Zinnes, Yair Eilat, and Jeffrey Sachs, IMF Staff Papers Vol. 48, Special Issue © 2001 international Monetary Fund.

sklonost i drugi. Kada su u pitanju ulaganja tipa portfolia istraživanje pokazuje odsustvo uticaja osnovnih faktora vjerovatno zbog toga što ovakav tipa ulaganja traži razvijeno sekundarno tržište koje bitno utiče na opredljenje ulagača ovakvog tipa. Generalno može se zaključiti da kvalitet upravljanja državom značajno utiču u privlačenje direktnog kapitala, dok, kada su u pitanju portfolio ulaganja, bitne su karakteristike zemlje u smislu određivanja kolebljivosti indeksa kretanja cijena na tržištu kapitala. Jer, ako je prisutna kolebljivost špekuliše se sa nesistemskim rizikom umjesto fundamentalnim karakteristikama zemlje.⁷

U Britaniji kao i u preko 100 zemalja u svijetu za privatizaciju se smatra opravdanim i efikasnim lijekom za slabosti koje su nastale zbog državne kontrole nad privredom i privrednim preduzećima. Iskustvo u mnogim zemljama pokazuje da dolazi do bitnih poboljšanja u pružanju javnih usluga kada su uspostavljene specijalizovane izvršne agencije. Tako na primjer u Velikoj Britaniji oko 62% službenika u javnom sektoru radi u agencijama ili na poslovima vezanim za agencije. Njihov fokus poslovanja je jasan jer nema birokratije, njihova prihodna i rashodna struktura je vidljiva, one obezbjeđuju mnoge pogodnosti, više su orjentisane prema potrošačima i korisnicima usluga, i mnogo su fleksibilnije. Drugi poučan primjer restrukturiranja imamo u Holandiji gdje je prije sto godina pola radne snage bilo u poljoprivredi. Ulaganja u istraživanja u poljoprivredi bila su velika. Danas, samo 4% radne snage radi u poljoprivredi, a uprkos tome Holandija je i dalje jedan od glavnih izvoznika poljoprivrednih proizvoda zahvaljujući inovacijama, istraživanju i hrabrosti da se istražuje u ovoj oblasti i primjenjuje novo.

Najbolji način je kada se ovakve promjene sprovode na osnovu adaptacije proistekle iz iskustva, razgranate i razvijene kroz proces kroz koji prolazi privatizacija. U tom smislu politika unutrašnjeg tržišta mora predstavljati odgovor i reakciju na iskustvo i shodno tome treba da se adaptira. Navika da se prihvata loša javna usluga bez žalbe treba da bude zamijenjeno sa aktivnim učešćem građana koji odvajaju svoja sredstva da bi finansirala javne službe. Zato je neophodan povratan input koji će biti umetnut u politike koje utiču na promjene ponaša-

---

⁷ What Moves Capital to Transition Economies? Pietro Garibaldi, Nada Mora, Ratna Sahay, and Jeromin Zettelmeyer IMF Staff Papers Vol. 48, Special Issue© 2001 International Monetary Fund

nja javnosti i koje podstiču promjene obrasca ponašanja. Ključno pitanje je da ljudi shvate da su oni potrošači i korisnici javnih usluga. Ipak, privatizacijom građani sve više shvataju da oni nisu dio ponude koju je državam morala da organizuje kako bi finkcionisala domaća privreda. Građani nisu više inferiorini dio društva kao dio obavezne potrošnje i upravo tu leži začetak promjene crnogroskog društva ka većem stepenu civilizacijskog niova. Snage koje djeluju u kontra smjeru posebno u velikim sistemima imaju veliku moć ako nije uspostavljen valjan socijalni program. Jer, socijalni program nije samo isplata nadoknada već mora da bude mnogo više od toga posebno u konkretnih slučajevima kada je potrebno uspostaviti trening i prekvalifikaciju kao i druge oblike zbrinjavanja ljudi kako bi moglo da se privredna društva velikog formata restrukturiraju. Novi vlasnici mogu biti nemoćni jer se susreću sa ambijentom u kojem veće grupe mogu biti krupna prepreka promjenama u kojem imamo neizgrađene institucije sistema i snažan uticaj javnog mnjenja.

Reforme društva sa uvođenjem tržišne logike uvodi mnoštvo promjena. Ali objektivni problem se javlja u činjenici da je samo manji broj učesnika na tržištu adekvatno edukovan i informisan, te da može artikulirati na pravi način u raznim oblastima u pravcu da se proizvodi unapredije. Koji je proizvod bolji, koje su usluge kvalitetnije i dr. samo manji broj potrošača razlikuje, ali širenjem informacija preko medija može da utiče na ostale koji predstavljaju ogromnu većinu kako da se ponašaju kao potrošači na tržištu i šta da zahtijevaju, odnosno da kupuju na njemu. Na taj način se šire korisne potrošačke informacije na tržištu i tako se najbolje potrošači edukuju. To sve utiče na strukturne promjene domaće privrede. Slično se dešava na polju javnih usluga i u tržišnim uslovima gdje takođe dolazi do promjena. Privreda kao i građani u reformisanom društvu imaju drugačija očekivanja od države i javnih usluga. Javne usluge za građanstvo i privredu nemaju alternativa u smislu izbora drugog pružaoca usluga. Svi od države očekuju više, a prije svega tretman sa puno respekta i više pažnje. Stari obrazac u kojem je bila prisutna bespomoćnost i nemoć pojedinca prema nadmoćnim i nepažljivim državnim aparatom reformama se mora bitno mijenjati. Privreda i pojedinci ne samo da očekuju nego i zahtijevaju mnogo više nego što je to bilo u prošlosti. I država kao privreda ili građani su obavezni da ispune svoj dio obaveza. Jačanje privatnog sektora izaziva presiju na javni sektor da se efikasnije mijenja. Refor-

ma mijenja javni sektor na način da autoritet dolazi odozdo tako da odluke potrošača i korisnika šalju signale prema gore da bi se mijenjalo ono što je na vrhu. Ovo je, inače, problem i razvijenih zemalja tako da se slične promjene već dešavaju u Velikoj Britaniji u kojoj je konstituisan program i agenda kao instrumenti koji se primjenjuju sistematski za ostvarivanje zadatka.⁸

U mnogim zemljama striktna interpretacija tržišnih zakonitosti vodi ka brzom preuzimanju velike imovine koja je privatizovana u prethodnom periodu. Osnovi ovakvog neželjenog obrta mogu biti različiti kao na primjer zaostali i neplaćeni porezi. U razvijenim zemljama u ovakvim slučajevima dolazi do brze prodaje imovine kako bi se ostvarili prihodi kojima bi se platile poreske obaveze. U mnogim zemljama mnoge banke su praktično u bankrotu jer kompanije ne izmiruju obaveze prema njima. U mnogim slučajevima prema propisima država preuzima bankrotirane banke. Sada se država nalazi u novoj prilici da vlada reprivatizuje imovinu zbog situacije koje su prethodile problemima u korporativnom upravljanju, kao i zbog drugih problema koji se javljaju u tranzicionim zemljama. Koliko je restrukturiranje važno, pa i u slučajevima upravo navedenim, kao što su likvidacije neuspješnih kompanija i banaka, toliko je važno pitanje kreiranja novih radnih mjesta i novih preduzetnika. Koliko god se u prvi plan opravdano stavlja aspekt institucionalne infrastrukture za tržišnu ekonomiju i demokratizacija društva, od finansijskih institucija do izgradnje društvene i pravne strukture društva, toliko je važno i pitanje smanjenja sive ekonomije, te pitanje korumpiranosti društva i dr. Upravo ova dva problema uticala su da ekonomska tranzicija ne pruži očekivane efekte u nekim zemljama. Puno neprijatnih iznenađenja upravo se desilo zbog slabosti društva da odgovori na probleme koji su se javili tokom tranzicije. Neki zemlje su doživjele kolaps po tom pitanju tako da posmatrajući takav negativan preokret euforija koja se javila na početku tranzicije naglo je splasnula, optimizam je zamijenila tmurna realnost koja ukazuje na teškoću postizanja jednog takvog zadatka. Ovakvo iskustvo uticalo je na mnoge zemlje ne da odustanu od tranzicije već da pristupe ovom

---

⁸ Blueprint for a revolution By Dr Madsen Pirie Adam Smith Institute, ASI (Research) Limited 1992, 1993 Published in the UK by ASI (Research Ltd) First Edition 1992 Second Edition 1993.

procesu na drugačiji uspješniji način sa novom nadom na putu demokratske tranzicije.⁹

Uloga vlada u svijetu drastično se mijenja od kontrolne funkcije, neposrednog miješanja i intervencija u privredi prema davanju podrške i opsluživanju produktivnih privrednih aktivnosti obezbjeđujući adekvatnu infrastrukturu i opšti društveni kapital, stvarajući i održavajući konkurentsku poslovnu klimu, uspostavljajući fer pristup tržištu, štiteći interese radnika i potrošača i omogućavajući zdrav, siguran i bezbijedan život. Ovo podrazumijeva fundamentalnu institucionalnu transformaciju u civilno društvo. To zahtijeva redefinisanje obrazovnih institucija, zdravstveno – socijalnih organizacija, sindikata, udruženja poslodavaca, medija, potrošačkih grupa, civilnih i društvenih organizacija da imaju novu ulogu u razvoju efektivnog, efikasnog i ujednačene tržišne privrede. Institucionalni razvoj se sve više vidi kao srce privredne i društvene transformacije. U tom smislu neophodne su odgovarajuće strategije institucionalnog razvoja u jezgru društvenih institucija vlade, privatnog sektora, te nevladinih i civilnih organizacija. Strani autori navode potrebu kreiranja odgovarajućih uslova za institucionalni razvoj privredne i društvene tranzicije, zatim razvoj izvodljive politike intervencije radi jačanja institucionalnog potencijala u javnim, privatnim i nevladinim organizacijama za potrebe ekonomske i socijalne tranzicije i određivanje redosled koraka u implementaciji takvih reformi.

Jedno od ključnih budućih odrednica morala bi biti brzo pomjeranje i to sa masovne i jeftine radne snage i jeftine sirovine i energije ka sistemu baziranog na tehnologijama i znanju u oblasti proizvodnje i usluga. Neophodno je uspostavljanje sistema boljeg obrazovanja uz masovnost koja ne utiče na kvalitet stečenih znanja, visoku stručnu radnu snagu, moderna infrastruktura i fleksibilnu i odgovorne javne i privatne organizacije. Ovakva strukturna promjena u postprivatizacionom periodu uticala bi na povećanje stepena razvijenosti zemlje, a prvi koraci se već u tom smjeru preduzimaju kada je u pitanju Crna Gora.

---

⁹ Annual Bank Conference on Development Economics-Europe Paris, June 21-23, 1999 Governance, Equity and Global Markets Keynote Address Quis custodiet ipsos custodes? Corporate Governance Failures in the Transition Joseph E. Stiglitz Senior Vice President & Chief Economist World Bank Juvenal (60-130 AD) Satires vi 347. „Who is to guard the guards themselves?”

Globalna konkurentnost zahtijeva razvoj tržišnog sistema na svim nivoima u kojem se resursi alociraju uspješno i u kojem investitori i potrošači mogu da reaguju precizno prema tržišnim signalima. Potreba restrukturiranja privrede predstavlja ogromnu promjenu u izgradnji institucionalnog kapaciteta koji treba da implementira te reforme i proširi privatni sektor u zemljama u tranziciji. S druge strane i razvijene zemlje se susreću sa ne malim teškoćama i izazovima u restrukturiranju njihovih ekonomija kako bi odgovorile novoj potražnji i zahtjevima međunarodne konkurentnosti. Zato vlade zemalja u razvoju, tim prije, moraju ubrzano da reformišu svoje političke, ekonomske i socijalne sisteme, da kreiraju efikasnije institucije civilnog društva i jačaju privatnu privredu kako bi mogle da participiraju u međunarodnim privrednim transakcijama. Čini se da je restrukturiranje u razvijenim zemljama mnogo teže izvoditi jer se radi o velikim finansijskim ulaganjima, promjenama tehnologija i dr.

Restrukturiranje privrede suštinski znači promjene u ovom sektoru kako bi privredna društva bila efikasnija i time uspješnija na tržištu. Isto tako, izgradnja institucionalnog kapaciteta predstavlja proces u kome pojedinci i organizacije trebaju da ojačaju svoje sposobnosti da mobilišu resurse potrebne da nadvladaju privredne i socijalne probleme tražeći ekonomske šanse kako bi postigle bolji standard. Institucije obuhvataju održive institucije i široko prihvaćena pravila ponašanja. Bez institucionalnog razvoja nema postizanja ciljeva koje žele vlade zemalja koje privatizuju državna preduzeća, međunarodne institucije koje pružaju razne vrste pomoći ili međunarodne kompanije koje posluju na novim i rastućim tržištima. Institucionalni razvoj predstavlja srž transformacije i prestrukturiranje privrede i kako naglašava ekonomista James Buchanan „tržište nije konkurentno na osnovu pretpostavke ili konstrukcije” već ono postaje konkurento i pravila konkurentnosti se uspostavljaju „kako se institucije uspostavljaju” sa ciljem da obuhvate odnose i ponašanja”.

Restrukturiranje privrede prije svega je nužno u zemljama sa niskom stopom rasta kako bi se postigao veću dodatnu vrijednost proizvoda i usluga, kao i to da postanu orjentisane prema inostranstvu. Tu se stvara veliki izazov u diverzifikaciji izvoza komercijalizacijom proizvodnje i usluga. Praktično nema alternative razvoju tržišnog sistema da bi se prevazišla siromaštvo i povećao standard života kroz novo zapošljavanje. U tom smislu preporučuje se dostupna socijalna pomoć,

osnovno obrazovanje, razvoj malih i zdravih razvojnih programa da bi se sačuvala politička stabilnost i privukle strane direktne investicije u radne i tehnološke intenzivne industrije i unaprijedio rad i menadžment vještine kako bi participirale u međunarodnoj trgovini i investicijama.

Napori usmjereni na smanjenje budžetske potrošnje može izazvati više štete nego dobiti za lansiranje rasta oporavka. Smanjenje vlade može izazvati kontrakciju i smanjenje nivoa standarda života, tako da u stvari smanjenje vlade treba planirati u situaciji kada se postiže privredni rast. Rješenje problema leži prije u restrukturiranju budžetske potrošnje, nego u njenom smanjenju.

Ako se zanemari institucionalni razvoj i prepusti spontanom procesu u okolnostima slobodnih snaga puštenih sa lanca sa liberalnog tržišta, desiće se neformalna institucionalizacija koja će popuniti vakum. U tom slučaju neformalne organizacije i institucije uspostaviće veze što u ekstremnim slučajevima proizvodi korupciju velikih razmjera i organizovani kriminal. Dvije su boljke koje se javljaju poslije privatizacije i liberalizacije kada je vlada nejaka. Pošto su vlade često slabe i velike na njih je presija da se smanji državni aparat koji izgleda velik u odnosu na slabu privredu. Ako se to desi suviše rano prije nego što je tržište zaživjelo i sazrelo da zamijeni državu u oblastima gdje je to potrebno postoji opasnost da tržište ekspandira u sivu ekonomiju uz istovremeno uvećavanje problema u legalnoj ekonomiji. U tom slučaju profit se stvara u neformalnom sektoru dok prihodi opadaju u formalnom sektoru sa svim negativnim konsekvencama po budžetsku i socijalnu politiku. U takvim uslovima profit je privatizovan dok se gubici socijalizuju na politički nestabilan način.

Izgradnja institucija treba da bude postepen proces uz pomoć politike koja će na bazi povratnih informacija moći da se koriguje. Pošto se radi o izgrađivanju tržišta koja su često iskrivljena tj. koja ne funkcionišu u potpunosti u skladu sa tržišnim zakonitostima, upravo zbog tih neobilježenih puteva ne može se osloniti pouzdano na iskustva drugih. Zato je neophodno uzeti u obzir specifičnosti tipa tržišta u pojedinoj zemlji kako bi se orkestrirala izgradnja pojedinih institucija možda na način kakav nije bio prisutan u drugim zemljama. Ovo je prije svega slučaj sa izgradnjom i razvojem tržišta kapitala.

Za vrijeme tranzicije važno je da valada obrati pažnju na ujednačenost rasta. Jer, rastuća nejednakost je neizbježna posebno u prvim godinama tranzicije država mora igrati aktivnu ulogu kroz fiskalnu i soci-

jalnu politiku u kontroli rasporeda dohotka. Prisutan je limit dispariteta preko kojeg dalja ekspanzija cjelokupnih privrednih aktivnosti postaje ograničena nakon čega rast počinje da usporava ili oporavak biva odložen. Ukoliko dođe do duže tolerancije tako nastale kontrakcije, tada će uprkos početnog napretka u standardu neizbježno doći do njegovog opadanja nakon čega efekti reformi mogu lako ispariti. Velike nejednakosti zahtijevaju krucijalne institucionalne i strukturne reforme. Postsocijalistička tranzicija dešava se u vrijeme široke svjetske globalizacije. U tom smislu potreban je oprez kod liberalizacije posebno u dijelu kratkročnog kapitalnog toka. Ovaj proces mora biti dobro kontrolisan i praćen od strane fiskalne i monetarne vlasti i sa podrškom međunarodnih finansijskih institucija (IMF, BIS i druge). Prije svega institucionalna izgradnja mora biti dovoljno uznapredovala i stabilizacija bi morala da bude konsolidovana do pune stabilnosti. Samo pod navedenim uslovima finansijska tržišta bi trebalo liberalizovati na postupan način. U protivnom društva sa mladim tržištima i demokratijama ne bi mogla biti podržana od uvođenja tržišnih mehanizama, tako da bi moglo doći do teškoća i sporosti prilikom integracija u svjetsku ekonomiju. Međunarodne organizacije sve više, osim podrške, insistiraju na dalje regionalne integracije i kooperaciju. Za brz i dugoročan rast neophodna je ekspanzija izvoza koji opet zavisi od jačine regionalnih veza. To zahtijeva institucionalni podršku kao što su izvozno-uvozne banke, razmjena robe, agencije za kreditno osiguranje i slično tome. Ovo je nešto što je u domenu npr. EBRD putem kreditiranja i tehničke podrške. Karakteristično za države u tranziciji je zaostajanje u regionalnoj trgovini i unakrsne direktne investicije između zemalja u okruženju. A upravo je ovo što bi trebalo da bude vodeća snaga održivog rasta.

ZAKLJUČAK

Za Crnu Goru bi se moglo reći da su reforme zaživjele i da se sve više otvaraju nove oblasti i pravci djelovanja u restrukturiranju privrede i društva u cjelini. Naše iskustvo pokazuje da zemlje koje u prošlosti nisu bila dinamične u promjenama teško prihvataju tržišni zahtjev konstantnosti promjena. U tom smislu može se reći da Crna Gora počinje da hvata korak i da se uspješno drži tog kursa uprkos mnogim teškoćama koje se javljaju na ovom putu. Ulaskom u postprivatizacioni period nameće se nekoliko zaključaka vezano za politike u tranzi-

cionim zemljama. Važan zaključak kao ključna posledica Washingtonskog konsenzusa jeste da je institucionalni aranžman najvažniji faktor za uzlazni progresivni dugoročni rast. U tom smislu neophodno je postaviti institucije za daleki put ka liberalizaciji i slobodnom tržištu. To je inače nešto što danas izgleda dato razvijenim tržišnim ekonomijama jer su to one u svom razvoju već davno dostigle. Za razliku od zemalja koje su te institucije u prošlosti izgradile često spontano ili slučajno, za zemlje u tranziciji najbolji je metod koji se bazira na pažljivo planiranim aktivnostima vlade. Štaviše, u tom procesu neophodna je asistencija razvijenih zemalja i međunarodnih institucija što praksa u Crnoj Gori to potvrđuje. Štaviše gdje je država bila jaka i odlučna u sprovođenju institucionalne izgradnje društva na novim reformisanim tržišnim osnovama u zemljama u tranziciji to se pokazalo dobrim jer oporavak dolazi kasnije uz rast što stvara perspektivu održivog razvoja. Veličina vlade tj. državnog aparata nije od primarnog značaja jer iskustvo pokazuje da u zemljama u tranziciji smanjenje vlade i državnog aparata je manje značajno u odnosu na kvalitet politike i načina na koji se sprovode reforme. Zato, nije primarno pitanje smanjenja državne aparature i birokratije koliko je obuhvatnost i dubina reforme koja se sprovodi. Suština je preusmjeravanje fiskalnih transfera od nekonkurentnog sektora ka institucionalnoj izgradnji koja uključuje promjenu ponašanja i kulture, ulaganje u ljudski kapital i fizičku infrastrukturu.

Kada je Crna Gora u pitanju neminovno se postavlja pitanje zašto se privreda teško oporavlja od recesije. Iako su otklonjeni eksterni negativni uticaja rata iz okruženja i druge prijetnje miru i demokratskom razvoju pokazuje se da je put oporavak mnogo teži i duži nego što je bilo potrebno destruktivnim silama u nedavnoj prošlosti da unazade ekonomski i društveni razvoj. Stiče se utisak da nisu dovoljno istražene relacije: između kulturnih aspekata i ekonomskog razvoja, upravljanje lokalnim ekonomskim razvojem na sjeveru, regionalna nejednakost sjevera i juga, dubokih socijalnih i ekonomskih promjena. Zato se u budućnosti moramo više fokusirati na kvalitet i na ljudski faktor u primjeni znanja. U tom kontekstu informatika im posebno značajno mjesto i zato nam treba jasna definisanje platforme elektronskog autoputa u Crnoj Gori koja bi bila u funkciji razvoja i privlačenja inostranog kapitala. I dalje politike koje treba forsirati su one koje omogućavaju: veću stabilnost, bolju zakonsku infrastrukturu, zdraviju poslovnu

klimu i kvalitetniju osnovnu infrastrukturu, društvene investicije, više šanse siromašnim i td.

Od prošlosti se može puno naučiti, ali naša okrenutost mora biti prema budućnosti. Ovo iz najmanje dva razloga: standard građana je nizak i povjerenje i nada u tržišne procese i optimizam od tranzicije donekle je doveden u pitanje. Zato svaka buduća strategija i ekonomska politika mora imati u vidu ove dvije činjenice.

Dr Dragoljub JANKOVIĆ

THE ECONOMIC POLICY AND POSTPRIVATIZATION STRUCTURAL
EXCHANGES IN MONTENEGRIN ECONOMY

Summary

There are evident post privatization structural changes in Montenegrin economy requiring a new economic policy. This new economic policy should base on the development of that kind of infrastructure, which could support the process of continuous involvement of liberalization and free market changes. The continuous help from developed countries in the building of an efficient institutional infrastructure is very important for successful overall reform of economy and the whole Montenegrin society. There are appear new unbalances in the development like sub regional inequality between north and south, deep social and economic changes, insufficient built relation between cultural aspects and economic development, low level management of local economic development and so on. It is inevitable that human factor need to be more equipped with knowledge and quality in order to play the most important role in future changes. The policies that should be forced further are those which enable higher stability, better law infrastructure, better business environmental, more quality physical infrastructure, new social investments, more chances for poor people and etc.

